

Heimir van der Feest Viðarsson

Málnotkun sem mælikvarði á áhrif málstöðlunar:

Skólaritgerðir úr Lærða skólanum í
Reykjavík (1846–1904)

1 Inngangur

Athygli málfraeðinga hefur í vaxandi mæli beinst að því að kanna hvort umvöndun í málfarslegum efnum, t.d. málfraeðibókum eða öðrum uppsláttarritum um mál og málnotkun, ritdómum o.s.frv., hafi raunverulega leitt til breyttra notkunarmynstra (sjá t.d. Auer 2009, Poplack og Dion 2009, Anderwald 2014, Hinrichs o.fl. 2015 og tilv. í þessum ritum).¹ Í íslenskri málsögu er einmitt iðulega gert ráð fyrir umtalsverðum meðvituðum breytingum á ólíkum sviðum málsins í tengslum við málhreinsun 19. aldar og síðar, þ.m.t.

¹ Greinin byggist á rindi fluttu á sögulegri félagsmálfraeðiráðstefnu *HiSoN*-rannsóknanetsins, 10.–11. mars 2016 við Helsinkiháskóla, á málstofunni „The role of education in the standardization of languages“. Ég þakka ráðstefnugestum og ónafngreindum ritrýnum gagnlegar athugasemdir við fyrri gerðir þessarar greinar. Rannsóknin er hluti af verkefninu „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals“ og hlaut styrk úr Rannsóknasjóði Háskóla Íslands. Einnig er mér ljúft og skylt að þakka Háskólunum í Leiden og Utrecht, Hollandi, fyrir dvöl sem gestarannsakandi meðan á undirbúningi og ritum greinarinnar stóð. Loks þakka ég starfsfólki Þjóðskjalasafns Íslands gott samstarf í tengslum við aðgang að frumgögnum.

orðaförða, hljóðkerfi, beygingakerfi og setningagerð (sbr. t.d. Kjartan G. Ottósson 1990, 2003, Jóhannes Bjarna Sigtryggsson 2003, Kristján Árnason 2003, Hilmarsson-Dunn og Ara Pál Kristinsson 2010, Heimi F. Viðarsson 2014). Í greininni verða áhrif málstöðlunar rannsökuð á nýjan hátt með því að skyggjast í skólaverkefni úr Lærða skólanum í Reykjavík (1846–1904), þeirri stofnun sem talin er eiga ríkastan þátt í að hrinda opinberum málstaðli í framkvæmd á síðari hluta 19. aldar (sbr. Kjartan G. Ottósson 1990:61–65, 95–98, Kusters 2003:184).

Valdar voru þrjár málbreytur sem eru þekktar í umfjöllun um íslenska málhreinsun og koma einnig við sögu í leiðréttingum skólaverkefna úr Lærða skólanum: 1) óákveðna fornafnið *maður*, 2) staða persónubeygðrar sagnar í aukasetningum og 3) laus greinir (*hinn, sá*). Umrædd atriði voru könnuð í úrvali skólaritgerða sem Bragi Þorgrímur Ólafsson (2004) bjó til útgáfu, auk sérathugunar minnar á óútgefnum leiðréttingum kennaranna.

Helstu rannsóknarspurningar, sem lagðar voru til grundvallar þessari rannsókn, voru eftirfarandi:

- Hvers eðlis eru leiðréttingar á skólaritgerðum nemenda Lærða skólans?
- Hvaða árangur báru þessar leiðréttingar?

Upplýsingar um m.a. námsframvindu (bekk) og námsárangur (útskriftareinkunn) voru nýttar við tölfræðilega greiningu á málnotkun nemendanna. Nema annað sé tekið fram var beitt sk. útvíkkuðu línulegu líkani með blönduðum áhrifum (e. *generalised linear mixed-effects model*) og skilyrtri slembískógargreiningu (e. *conditional random forest analysis*) sem mælt hefur verið með fyrir málöggn í tilbrigða- og félagsmálfræðirannsóknum (sjá Tagliamonte og Baayen 2012, Gries 2015). Einnig var reynt að mæta nýlegri gagnrýni Hinrichs o.fl. (2015) á fyrri rannsóknir á áhrifum málstöðlunar með því að taka með í reikninginn fleiri mögulegar skýribreytur en einvörðungu tíðnibreytingar yfir tímabil.

Uppbygging greinarinnar er sem hér segir: Í öðrum kafla er fjallað stuttlega um mikilvægi menntastofnana í tengslum við málstöðlun og grundvallarforsendur sem nauðsynlegt er að hafa í huga þegar skólaritgerðirnar eru nýttar sem málheimild. Í þriðja kafla er rætt um aðferðafræðilega þætti, gagnasöfnin, þær breytur sem voru nýttar í athuguninni og tölfræðilega úrvinnslu. Í fjórða kafla er veitt stutt yfirlit yfir helstu leiðréttingar á ritgerðunum, birtar niðurstöður um

notkun nemendanna á málbreytunum þremur hér á undan og loks almenn umræða. Fylgni virðist vera milli málfarslegu atriðanna þriggja og námsárangurs/-framvindu í samræmi við að málstýring hafi komið breytingum til leiðar í (rituðu) máli nemendanna.

2 Menntakerfi og málnotkun: Samhengið á 19. öld

Sögulegar athuganir á starfsháttum skólastofnana hafa verið taldar lykill að framförum á sviði rannsókna á útbreiðslu lestrar- og skriftarkunnáttu og staðlaðs ritmáls. Vandebussche (2007:29) líkir slíkum heimildum jafnvel við að endurheimta „svarta kassann“. Í sam-evrópsku samhengi hefur verið fjallað um það hvernig málstýring eftir 1800 grundvallaðist á samspili þátta eins og tilhlutunar félaga og stofnana um tungumál, endurbóta innan menntakerfisins og greiðari aðgangs að ýmiss konar (fjöl)miðlum sem fylgdu opinberum málstöðlum sem vaxandi fjöldi málhafa tileinkaði sér síðan í meira eða minna mæli (sbr. Deumert 2003:66–67, Kristján Árnason 2003:193–194, 199–203, Vandebussche 2007:32–34).

Eins og Vandebussche (2007:33) bendir á má ætla að hugmyndin um slíkan staðal, þar sem breytileika voru settar þröngar skorður, hafi fyrst farið að ná til tiltekinna þjóðfélagshópa þegar viðurkennd málnotkun tók að öðlast þýðingu sem félagslegt og menningarlegt auðmagn (sbr. Bourdieu 1991). Samkvæmt kenningum Bourdieus hafa þeir einstaklingar táknrænan ávinning eða völd sem tekst að haga máli sínu eftir viðurkenndum málviðmiðum, í samræmi við virði þeirrar málnotkunar á „markaði málsins“. Menntakerfið stuðlar svo að því að styrkja þessa málnotkun í sessi með því að innræta nemendum hana sem hina einu réttu (sjá Bourdieu 1991:59–60). Að mati Bourdieus (1991:83–84) er málumhverfi hinnar ríkjandi stéttar beinlínis birtingarmynd málviðmiðanna, ekki síst þeirra einstaklinga sem fæddust inn í þá stétt. Hér er þó rétt að staldra ögn við forsendur þessara kenninga í íslensku samhengi.

Ef litið er almennt til áhrifa menntastofnana á 19. öld og tilurðar opinbers málstaðals er áherslan vitanlega ekki lögð á grunnskólana, sem komu varla til sögunnar fyrr en undir lok aldarinnar (sjá t.d. Hilmarsson-Dunn og Ara Pál Kristinsson 2010:217, 229), heldur á framhaldsskólastigið, þ.e. Bessastaðaskóla (1805–1846) og áframhald

hans sem Lærði skólinn í Reykjavík. Þó að félagslegur bakgrunnur nemendanna hafi verið allfjölbreyttur ef tekið er mið af starfsstéttum feðra þeirra (sjá Braga Þorgrím Ólafsson 2004:44) má leiða líkur að því að þessir nemendur hafi yfirleitt tilheyrt hinna ríkjandi stétt í skilningi Bourdieus hér að ofan. Einnig er lýsandi að um 80% nemenda urðu síðar prestar, læknar, aðrir embættismenn eða gerðust sjálfir kennarar að námi loknu (sjá Braga Þorgrím Ólafsson 2004:40).

Ólíkt þeirri einingu, sem kenningar Bourdieus gera ráð fyrir að hafi ríkt milli menntastéttar og heimanfenginnar færni í viðurkenndri málnotkun, hljóta nemendur Lærða skólans að vissu leyti jafnvel að hafa galdið fyrir félagslegan bakgrunn sinn vegna þeirra breytinga sem íslensk málhreinsun fól í sér. Málviðmiðin í Lærða skólanum tóku einmitt síst mið af opinberu orðfæri (fyrri tíðar) og/eða máli menntamanna sem nemendur munu þó óhjákvæmilega hafa komist í snertingu við. Á hinn bóginn ber að líta til þess að vegna félagslegrar stöðu sinnar, m.t.t. forréttinda sem nemar við Lærða skólann og þeirrar lyftistangar sem skólinn hefur verið varðandi efnahags- og þjóðfélagsstöðu að námi loknu, er viðbúið að nemendurnir hafi kappkostað mjög að tileinka sér málstaðalinn. Þá er ótalin sú sérstaða sem skólaritgerðirnar hafa sem gagnasafn; nemendur sem ekki höguðu máli sínu í samræmi við viðurkennd málviðmið fóru ekki einvörðungu á mis við það auðmagn sem í viðurkenndri málnotkun felst (sbr. hér að ofan), heldur hegndist þeim auðvitað beint fyrir slíkt í formi lægri einkunnar fyrir verkefnið. Hvatinn til að fylgja málstaðlinum í hvívetna er því mikill.

Skriflegu prófverkefnið í íslensku, annars vegar „ísl. stíll“ (þýðing úr dönsku) og hins vegar „ísl. ritgjörð“ (frjáls ritun), höfðu aldrei verið könnuð í tengslum við fyrri rannsóknir á íslenskri málstöðlun. Sennilegra verður að teljast að fyrri fræðimenn hafi einfaldlega ekki vitað að prófverkefnið væru varðveitt en að þau hafi fallið í skuggann af betri heimildum um efnið. Varla er því ofsögum sagt að verkefnið hafi verið enduruppgötvað af Braga Þorgrími Ólafssyni árið 1999 á Þjóðskjalasafni Íslands, þar sem þau eru varðveitt með safni Menntaskólans í Reykjavík, þegar hann fyrir tilviljun rakst á yfirlit yfir prófverkefnið í skýrslum skólans (sjá Braga Þorgrím Ólafsson 2004:22–23). Verkefnið eru ómetanleg heimild um kennsluhætti og veita einstaka innsýn í framkvæmd málstýringar á þessum tíma. Í alþjóðlegu tilliti er varðveisla verkefna af þessu tagi og yfir svo mikilvægt tímabil einnig afar sérstæð. Þá er ónefndur sá möguleiki að nýta ritgerðirnar til að kanna hve vel gekk að sporna við ákveðnum málfræðilegum atriðum.

3 Gagnasöfn og aðferðafræði

Tvenns konar gögn voru nýtt í athuguninum hér á eftir, annars vegar útgefinn ritgerðatexti nemenda Lærða skólans og hins vegar óútgefnar ritgerðaleiðréttingar. Texti skólaritgerðanna er eftir útgáfu Braga Þorgríms Ólafssonar (2004) sem aðgangur fékkst að á rafrænu, leitarbæru formi. Um er að ræða úrval ritgerða 170 nemenda frá ýmsum tímum, alls 189 talsins, skrifaðar á því tímabili sem skólinn starfaði (elsta frá 1852), að einni ritgerð frátalinni frá 1906. Safnið er u.þ.b. 83 þúsund orð og hver ritgerð því að meðaltali um 440 orð. Ritgerðirnar átti að skrifa um tiltekið efni, t.d. „Hvaða not hafa menn af hestunum?“ (1852) og „Að útlista þýðingu máltækisins: „iðnin vinnur alla mennt““ (1860). Kennarar fóru síðan yfir staf- og greinarmerkjasetningu, málfræðileg atriði, orðaforða o.s.frv. og merktu við villur, yfirleitt með undirstrikunum. Þessar leiðréttingar kennara voru þó ekki færðar inn í útgáfuna (sbr. Braga Þorgrím Ólafsson 2004:52). Sérathugun mín á frumtextum var því gagnert til að fræðast nánar um leiðréttingarnar og eðli þeirra.

Til þess að greiða fyrir söfnun og flokkun dæma í köflum 4.2–4.4 voru ritgerðirnar markaðar á sjálfvirkan hátt með IceNLP-búnaðinum (sbr. Hrafn Loftsson og Anton Karl Ingason 2013) sem fól í sér orðflokkgreiningu og upplýsingar um málfræðilegar formdeildir. Við leit var notað orðstöðulykilsforritið AntConc (Anthony 2012). Síðan var farið handvirkt yfir niðurstöðurnar en til að tryggja að villur í sjálfvirkri mörkun hefðu ekki áhrif á gagnasöfnun voru auk þess sérstaklega kannaðar allar mögulegar orðmyndir hvernar málbreytu sem ekki höfðu fengið þá greiningu sem leitað var að.

Í nýlegum skrifum um mælingar á áhrifum málstöðlunar hefur verið varað við hve auðvelt sé að hrapa að ályktunum þegar sveiflur yfir ákveðið tímabil í tíðni einstakra fyrirbæra, sem hlotið hafa þann vafasama heiður að vera skotsþónn forskriftarmálfræðinnar, eru túlkaðar sem sýnileg áhrif málstýringar (sjá Hinrichs o.fl. 2015). Þessir fræðimenn mæla því með fjölpættari nálgun, t.d. með því að kanna hvort málnotendur sem forðist tiltekið málafbrigði séu að sama skapi líklegir til að forðast önnur óviðurkennd málafbrigði. Röksemd fyrir árangri af málstýringu verður því tvíþætt þar sem annars vegar er bent á breytingu á notkunarmynstri tiltekens fyrirbæris og hins vegar á samlegð áhrifa úr ólíkum áttum sem líkleg séu til að eiga sér sömu skýringar. Sama aðferð var upphaflega prófuð á málbreytunum þremur (kaflar 4.2–4.4) en vegna smæðar gagnasafnsins reyndist

ekki mögulegt að beita henni. Þess í stað voru nýttar námstengdar breytur sem einnig má hafa sem viðbótarröksemdir umfram og óháð breytingum yfir tímabil, í samræmi við gagnrýni Hinrichs o.fl. (2015).

Grunnupplýsingar úr útgáfu Braga Þorgríms voru nýttar sem flokkunarbreytur, þ.e. nafn nemanda, ártal og bekkur. Úr ártölum var þriggriunda breytan tímabil búin til sem í raun er kennarabreyta. Hún vísar til þess tíma sem Halldór Kr. Friðriksson kenndi einn íslensku í öllum bekkjum, þegar Halldór kenndi ásamt öðrum og loks eftir að hann lét af störfum (sjá Kjartan G. Ottósson 1990:95). Við þessar upplýsingar var bætt útskriftareinkunnum (ef nemandinn útskrifaðist) sem yfirleitt var hægt að nálgast í þeim heimildum sem vísað var til í útgáfunni.

Þar sem gera má ráð fyrir að nemendur tileinki sér í vaxandi mæli þau málviðmið sem þeim eru kennd er viðbúið að tíðni óæskilegra atriða fari minnkandi eftir því sem líður á skólagönguna en jafnframt að nemendur með góðan vitnisburð standi sig betur en hinir. Við úrvinnslu voru námsbreyturnar einfaldaðar vegna þess hve lítið textasafnið er. Þannig var bekk skipt í 1.–3. og 4.–6. bekk og útskriftareinkunn í háa (ágætiseinkunn, fyrsta einkunn) og lága einkunn (önnur, þriðja einkunn), auk „útskrifaðist ekki“.

Við mat á áhrifum breytnanna var beitt útvíkkuðu línulegu tölfræðilíkani með blönduðum áhrifum sem eru hluti af *lme4*-pakkanum (sjá Bates o.fl. 2015), útg. 1.1, í tölfræðiforritinu *R* (*R* Core Team 2016), útg. 3.3.2.² Líkönin eru blönduð í þeim skilningi að til skýringar á fylgibreytu (því málfræðilega atriði sem um ræðir) eru annars vegar könnuð föst áhrif, sem hér eru tímabil, útskriftareinkunn, bekkur, auk málfræðilegra breytna, og hins vegar slembiáhrif, sem hér tákna einstaklinginn (hvern nemanda). Í stuttu máli metur líkanið hvort tiltekin skýribreyta (t.d. útskriftareinkunn) skýri gögnin umfram einstaklingsbundinn breytileika. Ítarlega er fjallað um líkön af þessu tagi í tengslum við málrannsóknir hjá Tagliamonte og Baayen (2012), Gries (2015) og Hinrichs o.fl. (2015).

Mikilvægi málfræðilegra og námstengdra breytna var kannað með aðferð sem nefnist skilyrt slembiskógargreining og er hluti af *R*-pakkanum *party* (Strobl o.fl. 2008), útg. 1.0 (sjá nánar Tagliamonte og Baayen 2012). Í slíkri greiningu er útbúið samansafn (myndaður „skógur“) skilyrtra ályktanatrijóa (e. *conditional inference trees*) þar

² Með fn. *maður*, sem er einvíð (e. *univariate*) breyta, var ekki hægt að beita sömu aðferðum því að breytur verða að vera tví-/margvíðar (e. *multivariate*); ekkert eitt atriði annað samsvarar *maður* beint, ólíkt hinum málbreytnum.

sem líkur á að hver breyta hafi tiltekin áhrif á gögnin eru metnar. Tekin eru slembiúrtök sem er skipt upp í ólík hlutmengi og þau borin saman þar til ekki er hægt að skipta gögnunum frekar. Vægi áhrifa er metið með umröðun sem rýfur tengsl skýribreytu og fylgibreytu með því að umbreyta gildum skýribreytunnar á tilviljanakenndan hátt. Áhrif tiltekinnar skýribreytu eru síðan metin á grundvelli þess hvort líkan með upphaflegum gildum flokki gögnin betur en líkan með umbreyttum gildum. Til þess að minnka líkur á að áhrif skýribreytna séu ofmetin er beitt skilyrtri umröðun á vægi þeirra (e. *conditional permutation variable importance*) sem vinnur úr innbyrðis fylgni milli ólíkra breytna (2012:160–161).

Að þessum formála loknum skulum við snúa okkur að niðurstöðunum, þar sem málfarslegar leiðréttingar verða fyrstar á dagskrá.

4 Niðurstöður

4.1 Almennt um leiðréttingarnar

Í þessari fyrstu atrennu voru íslenskuritgerðir heilla bekkja / tiltekins prófverkefnis frá ólíkum tímum ljósmyndaðar og lesnar. Um er að ræða á þriðja hundrað ritgerða frá eftirtöldum árum: 1847–1848, 1852, 1860, 1870, 1875, 1882 og 1890. Stór hluti leiðréttinganna snýr að greinarmerkjasetningu en einnig er töluvert um leiðréttingar á orðanotkun og málfræðilegum atriðum. Stundum getur þó verið erfitt að túlka undirstrikanirnar, hvort þær snúa að stílfræðilegum þáttum, samhengi o.s.frv. eða hvort tiltekið orðalag eða orðmynd teljist yfirhöfuð ekki við hæfi. Til þess að gefa lesandanum hugmynd um eðli málfarslegu leiðréttinganna verða nú tekin nokkur dæmi.³

Fyrir utan óákveðna fn. *maður*, sögn í þriðja sæti og lausa greininn *sá*, sem verða á dagskrá í næstu undirköflum, má nefna atriði á borð við stigbreytingu lýsingarorða (*ötulari* f. *ötulli*) og /ll/ > /llr/ (*heillra þjóða*), *ia*-stofna (*með flytir sínum; hljóti engan hnekkir*), sagnbeygingu (*rjeði bót á; norðlendingar t.d. ötluðu; varaði ... til hins síðasta dags; ský skyggur á*), fallmörkun (*fjarlægjast sólunni; hindra stundum geislum sólarinnar; þar af*) leiðir *glæðlyndi* og *ánægja*), flámæli (*rifinn* (f. *refinn*); *göfuhvolfið; süm* (f. *sum*) þau *dýr*), auk ýmissa annarra kunnuglegra atriða (*á veturnar; vegna ýmsra annara hluta; gæta fjársins; þettað; hvað* f. *hoe; að* (f. *af*) *mannavöldum*).

³ Ekki er gerður greinarmunur á fjölda strika sem kann að tengjast vægi villnanna.

Einnig var t.d. sett út á það ef aukatengingin að var ofsett (*sem að, ef að*) eða vansett (*þó; því*) og ef notaðar voru *hv*-tilvísunartengingar (*þeir dagar mundu koma, á hverjum þeir hefðu ekki neitt*). Þá má nefna eignarliði á forsviði nafnliðar og forsetningu í stað eignarfalls (*tálmar andans framför hjá manningum; getur hjálpað mannsins bágu kjörum; hlaupa yfir gallana á oss; sameinað við fagnaðarboðskapinn; eitt af þessum jarðnesku gæðum*). Síðarnefnda atriðið bendir e.t.v. til eindregnari afstöðu gegn notkun fs. þar sem hægt var að nota ef. eða eignarfor nafn en nú á tímum. Þá átti samræmi með samsettum liðum til að vefjast fyrir nemendum (*þessi auðmýkt og kristilega lítillæti; tekin fram tilefni og afleiðingar; að sækja allt sitt von og traust til guðs*), sem einnig gat birst í fallmörkun (*lýsa og verma jörðunni*), auk þess sem viðtengingarhátt hefur átt að nota í vafamerkingu (*því einginn maður veit, hversu lengi hann þarf á þeim að halda*).

Athyglisvert er frá sjónarmiði málhreinsunarstefnu að leiðréttingar eru á fyrnsku og fornlegum breytileika (*um þenna góða ásetning; dimmr líkami; vjer hefðim; enum fjórtánda (f. hinum); annar flýði úr landi*). Þá er strikað undir ýmis orð og sambönd sem sennilega teldust flest vel rithæf nú á dögum, t.d. *á ný, eyðileggja/eyðilegging, hvað e-ð snertir, innifalinn, kringumstæður, maðurinn (tegundarheiti), (ó)mögulegt, sjaldgæft, strax, tillit / í tilliti (til), umhyggja fyrir, viðvíkja/viðvíkjandi, víða, (betur) æfður og ætíð*, auk annarra sem enn eru ekki viðurkennd í formlegu málsniði svo sem *bara, brúka, fiskirí, innbúi, kan(n)ski, meina/ meining, nefnilega, pössun, ske, spursmál* o.fl.

Í næstu undirköflum munum við nú snúa okkur nánar að þeim þremur atriðum sem nefnd voru hér á undan, óákv. fn. *maður*, stöðu sagnar í aukasetningum og lausum greini. Til skýrleiksauka er í dæmum vísað til útgáfu Braga Þorgríms Ólafssonar (2004) með „BPÓ-“, auk ártals og blaðsíðutals ef dæmin eru þaðan, en „L-“ auðkennir dæmi úr sérathuguninni á leiðréttingum.

4.2 Óákveðna fornafnið *maður*

Löngum hefur verið amast við notkun óákv. fn. *maður* (sbr. t.d. Kjartan G. Ottósson 1990, Hrafnhildi Ragnarsdóttur og Strömquist 2005). Í því samhengi hefur íslenskukennarinn Halldór Kr. Friðriksson jafnvel verið nefndur sérstaklega:

Fróðlegt væri að vita hvernig Halldór Kr. Friðriksson leiðbeindi nemendum við að rita móðurmálið, hvað það var sem

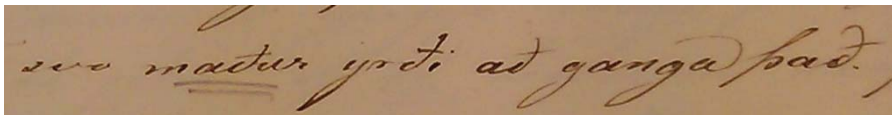
hann lagði áherslu á að leiðrétta hjá þeim. Er reyndar sagt að fátt hafi honum verið jafn-illa við og að orðið *maður* væri notað sem óákveðið fornafn eins og í dönsku.

(Kjartan G. Ottósson 1990:96)

Vísbendingar um þetta eru byggðar á endurminningum nemenda, t.d. nefnir Árni Thorsteinsson (1946:80) að sumir hafi jafnvel notað fornafnið af ásetningi í stríðni við kennara sinn. Sjálfur lýsir Halldór Kr. aðeins því sem er í samræmi við viðurkennt mál í kennslubókum sínum eins og *Íslenskri málmyndalýsingu* (Halldór Kr. Friðriksson 1861) sem kennd var til 1885 (sbr. Kjartan G. Ottósson 1990:96–97). Þar er því ekkert fjallað um fn. *maður* og í *Danskri málfræði* Halldórs er óákv. fn. *man* einfaldlega þýtt með fleirtölumynd nafnorðsins *maður*, sbr. *man maa finde sig deri* ‘menn verða að láta sjer það lynda’ (Halldór Kr. Friðriksson 1857:45).

Í safni leiðréttinga, sem ég hef tekið saman, sést að Halldór var a.m.k. farinn að líta á fornafnið sem villu snemma á löngum kennsluferli sínum, sbr. leiðréttingarnar í (1) frá 1852:

- (1) a. svo maður yrði að ganga það (L-1852, 2. bekkur)
 b. reyna það jafnskjótt og manni dettur hann í hug (L-1852, 3. bekkur)

Mynd 1. Undirstrikun kennara á fn. *maður* í texta nemanda, sbr. (1a).

Hartnær 40 árum síðar stóð Halldór enn í ströngu við að leiðrétta fn. *maður* hjá nemendum sínum eins og sést t.d. skýrt á 4. bekkjar ritgerð Ólafíu Jóhannsdóttur árið 1890 (sjá Braga Þorgrím Ólafsson 2004:148–149, texti án leiðr.). Þar strikar Halldór undir hvorki fleiri né færri en sjö tilvik um fn. *maður* á einni og sömu blaðsíðunni.

Vegna þess að óákv. greinir er ekki notaður í íslensku getur stundum verið erfitt að greina á milli fornafnsins og nafnorðsins *maður*. Þar hef ég því þurft að byggja á textasamhengi og eigin máltilfinningu en þó fylgt þeirri stefnu, sem ég tel einnig gilda um leiðréttingar í ritgerðunum, að leyfa nemendum almennt ekki að njóta vafans. Einnig er rétt að taka fram að þá sjaldan að persónufornafn vísaði stuttu síðar aftur til *maður* í umhverfi sem líktist fn. var *maður* einnig flokkað sem fn., sbr. (2):

- (2) en af því að maður er þá barn [...] þá trúir hann öllu eins og nýju (BPÓ-1877:316)

Í ensku þekktist t.d. bæði að vísað sé til óákv. fn. *one* með *one* og með persónufornafni, sbr.: *When one travels, one/he learns a lot* (sjá t.d. Gussenhoven 1987:15). Því er hér litið á endurvísun með pfn. sem tilbrigði við endurtekningu á fn. *maður*.⁴

Um fn. *maður* fundust alls 100 dæmi í skólaritgerðunum sem tákna að eitt dæmi sé að meðaltali að finna í (tæplega) annarri hverri ritgerð. Dæmin dreifast þó ekki jafnt því að af 189 ritgerðum birtist fn. *maður* aðeins í 39 ritgerðum (38 ólíkra nemenda) en 150 ritgerðir (132 ólíkra nemenda) voru lausar við fornaðnið. Þetta vekur þá spurningu hvort þessir 38 nemendur skeri sig á einhvern hátt úr. Vegna þess hve útgefið gagnasafn er smátt og dreifing milli flokkunarbreytna ójöfn, ekki síst er varðar bekkjarbreytuna, er erfitt að svara þeirri spurningu. Að þeim varnagla slegnum skulum við þó samt sundurgreina notkunina eftir þremur breytum, þ.e. hver kenndi (tímabili), námsárangri (útskriftareinkunn) og námsframvindu (bekk), sbr. *Töflu 1*.⁵

	HRÁ TÍÐNI	ORÐ	STÖÐLUÐ TÍÐNI
TÍMABIL			
1852–1880 (HKF einn)	29	24.465	11,85
1881–1895 (HKF o.fl.)	20	26.233	7,62
1896–1906 (eftir HKF)	51	31.714	16,08

⁴ Niðurstöður með og án dæma eins og (2) eru á svipaða leið (munur á hárrí einkunn og lágri verður þó örlítið skarpari án þeirra). Sé slíkum dæmum sleppt væri hins vegar eðlilegast að sleppa líka öllum dæmum þar sem engin endurvísun kemur fram. Stök dæmi um *maður* voru þó líka leiðrétt, þrátt fyrir mögulega tvíræðni. Í ritgerðunum birtist þar að auki breytileiki í endurvísun (*maður* eða pfn.):

(i) Að hin rjettu eða nauðsýnlegu meðöl eru ekki notuð, og *maður* er ekki nógu duglegur eða staðfastur að framkvæma hann [*góðan ásetning*–HFV], heldur lætur hættur, er koma fyrir (mann) hann, aprta (manni) honum frá því, svo hann hættir við hann aptur (L-1852, 3. bekkur)

Hér bætir nemandinn „(mann)“ við fyrir ofan línu en „(manni) honum“ er skrifað saman í sömu línu og aðeins notað pfn. í þriðju endurvísun. Önnur túlkun væri að nemandinn vilji hér tákna aðgreiningu fornafns og nafnorðs en þá er ráðgáta af hverju hann notar *maður* á annað borð í endurvísunum, á svig við málviðmiðin. Þess ber einnig að geta að rétt áður í samsvarandi umhverfi vísar nemandinn til fn. *maður* (undirstrikað af kennara) bæði með samsettu fornafni („sjálfum manni“) og endurtekningu á fn. *maður*. Þar er *maður* því ótvírætt fornafn.

⁵ Dæmafjöldi var umreiknaður sem hlutfall af textastærð (orðafjöldi). Sömu aðferð beittu Hrafnhildur Ragnarsdóttir og Strömqvist (2005) en miðuðu við fjölda setninga.

ÚTSKRIFTAREINKUNN			
Há (ág.–1. einkunn)	49	51.574	9,50
Lág (2.–3. einkunn)	23	22.518	10,21
Útskrifaðist ekki	28	8.320	33,65
BEKKUR			
1.–3. bekkur	56	27.210	20,58
4.–6. bekkur	44	55.202	7,97

Tafla 1. Notkun fn. *maður* eftir þremur breytum; hrá tíðni og stöðluð (m.v. tíu þúsund orð).

Beitt var logruðu sennileikaprófi (e. *log-likelihood test*), sem tekur til lit til mismikils textamagns, til þess að kanna marktækni hrás tíðnimunar einvíðu breytunnar *maður*.⁶ Marktækur munur var á tímabilunum 1881–1895 og 1896–1906 ($p < 0,001$; LL 14,50) en ekki á 1852–1880 og 1881–1895. Þetta bendir því mögulega til aukningar undir lok tímabilsins eftir að Halldór Kr. Friðriksson hætti kennslu. Ekki er marktækur munur á hárrí og lágri útskriftareinkunn en marktækur munur er annars vegar á nemendum sem útskrifuðust ekki og hins vegar á nemendum með háa/lága einkunn ($p < 0,0001$; LL 124,89 og 50,59, hvort um sig). Nemendur, sem á annað borð luku námi, notuðu fn. *maður* því minna en hinir. Á 1.–3. og 4.–6. bekk er einnig marktækur munur ($p < 0,0001$; LL 37,57) sem hugsanlegt er að túlka þannig að nemendur hafi jafnframt notað fn. *maður* minna eftir því sem námi þeirra vatt fram.

Þessu verður þó að taka með fyrirvara. Á tímabilinu 1896–1906 er bæði hlutfallslega meira um 1.–3. bekkina í gagnasafninu og að nemendurnir útskrifuðust ekki en á fyrri skeiðunum tveimur. Þá voru þeir sem útskrifuðust ekki einnig oftast í 1.–3. bekk.⁷ Við nánari athugun á umræddu tímabili reyndist útskriftareinkunn ómarktæk. Aftur á móti var áfram marktækur munur á 1.–3. bekk og 4.–6. bekk ($p < 0,0001$; LL 16,04) þar sem í 1.–3. bekk voru 45 dæmi á móti 20.132 orðum en 6 dæmi á móti 11.582 orðum í 4.–6. bekk.

Ef ritgerðunum er skipt upp í sex tímabil og dæmin flokkuð eftir bekkjarbreytunni má sjá að 1885–1906 eru hlutfallslega fleiri dæmi um fn. *maður* í 1.–3. bekk en í 4.–6. bekk, sbr. *Töflu 2* og *Mynd 2*. Fyrstu

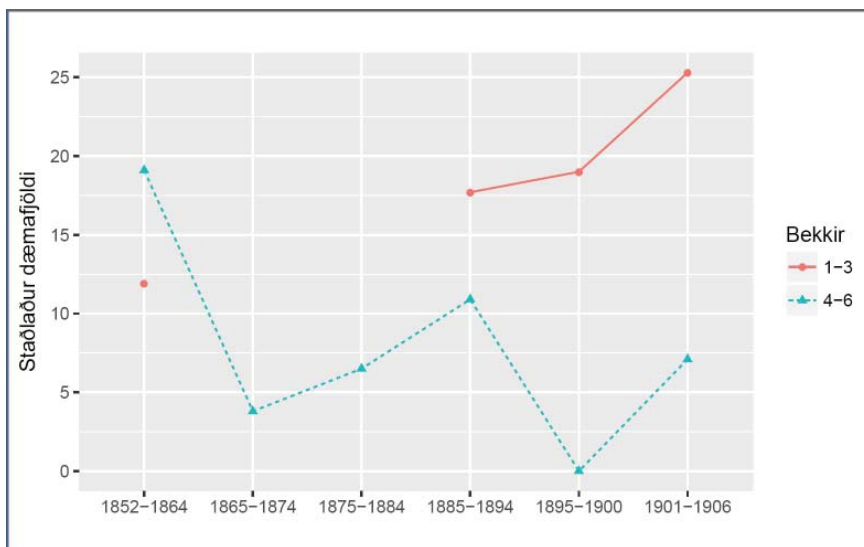
⁶ Notað var tölfræðitól sem fylgir handbók McEnerys og Hardies (2012). Hefðbundin marktækni við $p < 0,05$ (meira en 95% líkur) er við LL 3,84 mörkin, $p < 0,01$ við LL 6,63, $p < 0,001$ við LL 10,83 og $p < 0,0001$ við LL 15,13.

⁷ Af nemendum, sem útskrifuðust ekki, voru 16 í 1.–3. bekk og fimm í 4.–6. bekk. Í einu tilviki vantaði upplýsingar um bekk. Þess ber þó að geta að af þessum 21 nemanda létust tveir í 4.–6. bekk og einn í 1.–3. bekk meðan á náminu stóð.

Þrjú tímabilin leyfa því miður ekki samanburð á bekkjum vegna þess að nær allar ritgerðirnar tilheyra 4.–6. bekk. Marktækur munur er hins vegar á bekkjum á tímabilinu 1895–1900 ($p < 0,0001$, LL 16,26) og 1901–1906 ($p < 0,01$, LL 9,58). Þar sem nægjanleg gögn liggja fyrir hefur bekkjarbreytan því nokkurt forspárgildi um notkun fornafnsins sem forvitnilegt væri að skoða nánar á stærra safni ritgerða.

	1.–3. BEKKUR			4.–6. BEKKUR		
	HRÁ TÍÐNI	ORÐ	STÐ. TÍÐNI	HRÁ TÍÐNI	ORÐ	STÐ. TÍÐNI
1852–1864	2	1.684	11,9	13	6.803	19,1
1865–1874	-	-	-	3	7.921	3,8
1875–1884	-	-	-	11	16.798	6,5
1885–1894	7	3.965	17,7	11	10.116	10,9
1895–1900	23	12.079	19,0	0	5.120	0,0
1901–1906	24	9.482	25,3	6	8.444	7,1

Tafla 2. Notkun fn. *maður* eftir bekkjum yfir sex tímabil; hrá tíðni og stöðluð (m.v. tíu þúsund orð).

Mynd 2. Notkun fn. *maður* eftir bekkjum yfir sex tímabil (sbr. Töflu 2).

4.3 Staða sagnar í aukasetningum

Næsta málbreyta, sem var könnuð, var staða persónubeygðrar sagnar í aukasetningum. Kennslubækur á 19. öld geta ekki annars en að orðaröð sé jafnan frumlag-sögn-andlag og að sögnin fari á undan atviksorðum (sbr. Rask 1818, §424, Halldór Kr. Friðriksson 1859:29,

Bjarni Jónsson 1893:38–40). Enda þótt sú orðaröð hafi verið talin hin eina rétta var þegar á f.h.l. 19. aldar bent á að atviksorð gætu einnig komið milli frumlags og sagnar, hliðstætt aukasetningarorðaröð t.d. í dönsku (sbr. Heimi F. Viðarsson 2014:2, 2016:155–156). Orðaraðirnar tvær eru sýndar með dæmum úr skólaritgerðunum í (3), viðurkennda röðin í (3a) en hin óæskilega í (3b):

- (3) a. hinum huglausa er hinn hugprúði ólíkur að því leyti, að hann flýr ekki undan hættunni, eins og hinn huglausi (BÞÓ-1853:308)
- b. framferði hans sje ólastanlegt og hjarta hans óflekkað, eða með öðrum orðum, að hann aldrei gefi neinum tilefni til að ráðast á mannorð sitt (BÞÓ-1862:309)

Venjulega er talað um að sögn aukasetningarinnar í (3a) sé í öðru sæti (=S2) og í (3b) í þriðja sæti (=S3). Um þetta atriði og aðgreiningu milli auka- og aðalsetninga í nútímaíslensku og skyldum málum er ítarlega fjallað hjá Ásgrími Angantýssyni (2011). Rannsóknir á íslensku hafa sýnt að S3 er algengast í tilvísunarsetningum og óbeinum spurnarsetningum og sjaldgæft í að-setningum en dreifingin í atvikssetningum er hins vegar mismunandi (sbr. Ásgrím Angantýsson 2011, Heimi F. Viðarsson 2014). Þessum þremur flokkum var því haldið aðgreindum. Hegðun atviksorða er einnig misjöfn og því voru aðeins tekin með svokölluð miðlæg setningaratviksorð, auk neitunar.⁸

Leiðréttingar á S3 í skólaverkefnum úr Lærða skólanum ná a.m.k. aftur til 1860 (sjá Heimi F. Viðarsson 2016:157–158) og því má eiga von á að S3 hafi verið talið óæskilegt mestallan ef ekki allan þann tíma sem Halldór Kr. Friðriksson kenndi íslensku. Ef notkun S2/S3 er sundurgreind eftir tímabili, útskriftareinkunn, bekk og tegund setningar má sjá að mjög dregur úr hlutfalli S3, sem fer úr 33,3% niður í tæp 9% undir lok tímabilsins, og að hlutfall S3 er jafnframt lægst meðal nemenda með háa útskriftareinkunn og í að-setningum, sbr. *Töflu 3*. Vegna þess að ritgerðir úr 1.–3. bekk tilheyra aðallega síðasta tímabilinu (sjá hér á undan) er ekki óvænt að hlutfall S3 sé lægra þar en í 4.–6. bekk.

	S2	S3	%S3
TÍMABIL			
1852–1880 (HKF einn)	72	36	33,3%

⁸ Sjá nánar um þessa aðgreiningu hjá Ásgrími Angantýssyni (2011:64–67). Auk neitunar voru tekin með ao. *aldrei, alltaf, ávallt, einatt, stundum* og *ætið*. Ekki fundust dæmi með öðrum ao. af þessari gerð.

	S2	S3	%S3
1881–1895 (HKF o.fl.)	86	22	20,4%
1896–1906 (eftir HKF)	83	8	8,8%
ÚTSKRIFTAREINKUNN			
Há (ág.–1. einkunn)	168	30	15,2%
Lág (2.–3. einkunn)	55	28	33,7%
Útskrifaðist ekki	18	8	30,8%
BEKKUR			
1.–3. bekkur	53	4	7,0%
4.–6. bekkur	188	61	24,5%
SETNINGATEGUND			
Að-setn.	92	13	12,4%
Atvikssetn.	120	29	19,5%
Tilv.- og spurnarsetn.	29	24	45,3%

Tafla 3. Yfirlit um notkun S2/S3 eftir fjórum breytum.

Til þess að meta áhrif þessara skýribreytna var beitt tölfræðilíkani með blönduðum áhrifum þar sem tímabil, útskriftareinkunn, bekkur og tegund setningar voru föst áhrif og einstaklingur (nemandi) slembi-áhrif. Bekkur reyndist hvorki hafa marktæk áhrif né bætti það líkanið að hafa þá breytu inni í því og því var henni sleppt. Aðrar breytur höfðu marktæk áhrif á S2/S3 (stjörnumerkt):⁹

SLEMBIÁHRIF	DREIFNI	STAÐAL- FRÁVIK	TILVIK	HÓPAR	
1 Einstaklingur (skurðpunktur)	1,869	1,367	307	120	
		ÁÆTLUÐ STAÐAL- SKEKKJA	Z-GILDI	P-GILDI	MARK- TÆKT
FÖST ÁHRIF (Skurðpunktur)	-2,0044	0,5645	-3,551	0,000384	***
Tímabil: 1881–1895	-0,6255	0,5351	-1,169	0,242481	
Tímabil: 1896–1906	-2,4065	0,7585	-3,173	0,001509	**
Útskriftareinkunn: 2.–3.	1,0915	0,5375	2,031	0,042269	*

⁹ Marktækniátákn vísa til eftirfarandi gilda: „***“ 0,001 „**“ 0,01 „*“ 0,05 „.“ 0,1 „.“ 1. P-gildi 0,05 og yfir eru ómarktæk. Áhrifin voru könnuð með því að bera líkön saman með og án viðkomandi breytu, sbr. Gries (2015:115).

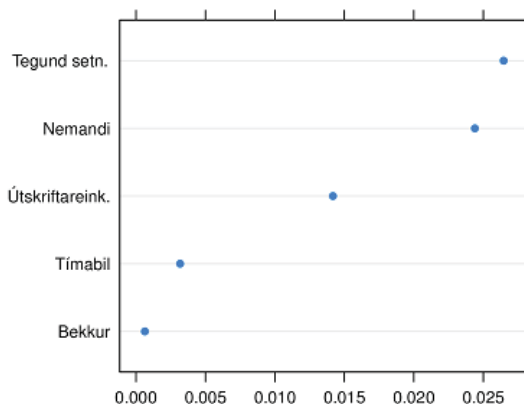
Útskriftareinkunn:	1,8140	0,8371	2,167	0,030235	*
Engin					
Teg. setn.: Tilv./spurn.	1,5755	0,5622	2,802	0,005074	**
Teg. setn.: Atviks.	0,2990	0,4610	0,648	0,516675	

Tafla 4. Slembiáhrif og föst áhrif á notkun S2/S3.

Dreifni (e. *variance*) hærrí en núll tákna að gildi breytu hafi aukandi áhrif á notkun S3 (og öfugt) í samanburði við viðmiðunargildi. Með tímabili er viðmiðið fyrsta tímabilið (1852–1880) þar sem hlutfall S3 er lægra á næstu tveimur tímabilunum. Z-gildi er stöðluð normaldreifing (meðaltal = 0) þar sem t.d. tímabilið 1896–1906 er rúmlega þremur staðalfrávikum fyrir neðan meðaltal og er því einnig til marks um áhrif viðkomandi breytu. Mikil lækkun á hlutfalli S3 1896–1906 (8,8%) andspænis 1852–1880 (33,3%) er marktæk við 0,01-markið. Ekki er hins vegar marktækur munur á 1852–1880 og 1881–1895. Lækkandi hlutfall S3 þegar líða tekur á öldina er svipað tímaritstextum, sbr. fyrri athaganir mínar (2014, 2016).

Lág einkunn (2.–3. einkunn) hefur áhrif til aukinnar notkunar á S3 samanborið við hærri einkunn og sá munur er marktækur við 0,05-markið. Enn meiri fylgni er milli þess að útskrifast ekki og herra hlutfalls S3 og sá munur er marktækur við sama mark. Loks hefur tegund setningar áhrif á notkun S3. Í tilvísunar- og spurnarsetningum er S3 notað marktækt meira en í að-setningum ($p < 0,01$) en ekki er marktækur munur á að-setningum og atvikssetningum. Þetta bendir til að kjörlendi S3 séu þær tegundir aukasetninga sem leyfi ekki kjarnafærslu (sbr. einnig Ásgrím Angantýsson 2011). Dreifnin sýnir enn fremur að áhrif til aukinnar notkunar S3 í atvikssetningum væru vægari en í tilvísunar- og spurnarsetningum enda eru atvikssetningar mjög blandaður flokkur (sbr. hér á undan).

Slembiskógargreining með skilyrtri umröðun vægis sýnir að mikilvægasta skýribreytan er tegund setningar og því næst einstaklingsbreytan, sbr. *Mynd 3*. Í fyrri rannsóknum með þessari aðferð hafa einstaklingsbundin mynstur einnig haft mikið vægi (sjá t.d. Tagliamonte og Baayen 2012:161–162). Að teknu tilliti til tegundar setningar og einstaklingsins vekur athygli að vægi útskriftareinkunnar er eftir sem áður umtalsvert og útskriftareinkunn vegur raunar þyngra en tímabil. Þá sést einnig glögg á *Mynd 3* að námsframvinda (bekkur) hefur lítið vægi.

Mynd 3. Vægi breytna innbyrðis fyrir S2/S3, skv. slembískórgreiningu (skilyrt vægi).

4.4 Laus greinir

Í íslensku er ákveðinn greinir venjulega af tvennum toga, laus greinir *hinn/hin/hið* eða viðskeyttur greinir *-inn/-in/-ið*. Val milli þessara leiða til þess að marka ákveðni verður þó ekki til umfjöllunar hér (sjá Pfaff 2015, Anton Karl Ingason 2016 og tilv. þar). Þess í stað verður einvörðungu fjallað um breytileika með lausum greini þar sem valið stóð á milli formsins *hinn/hin/hið*, í samræmi við málstaðal, eða óviðurkennda formsins *sá/sú/það*. Skráð málviðmið í fyrrnefndri kennslubók Halldórs Kr. Friðrikssonar (1861) eru tiltölulega skýr varðandi þetta atriði:

Þegar einkunn fylgir nafninu, er það komið undir tilfinningu og vilja þess, sem ritar, hvort greinirinn er hafður frálaus á undan einkunninni, eða hann er skeyttur aptan við nafnið. Þannig má t. a. m. bæði segja: *hinn fljóti hestur*, og *fljóti hesturinn*; *hin gestrisna kona*, og *gestrisna konan*; *hið litla barn*, og *litla barnið*, o. s. frv. En sje engin einkunn með nafninu, þá verður ávallt að skeyta greininn aptan við nafnið [...]
(Halldór Kr. Friðriksson 1861:30)

Umfjöllun um greininn *sá/sú/það* er alveg sleppt hjá Halldóri Kr. sem er merkilegt í ljósi þess að önnur heimild frá svipuðum tíma getur þess að með lýsingarorðum sé það *sá* en alls ekki *hinn* sem sé

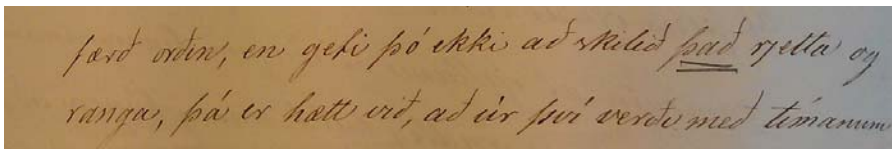

viðhaft í daglegu tali (sbr. Björn M. Ólsen 1882:283).¹⁰ Í umfjöllun um íslenska málstöðlun hefur verið gert ráð fyrir endurvakningu á *hinn* sem greini sem taki við af *sá* á 19. öldinni (sjá t.d. Kjartan Ottosson 2003:128–130). Leiða má líkur að því að útskúfun greinisins *sá* eigi rætur að rekja aftur til tíma Bessastaðaskóla. Finnbogi Guðmundsson (1960:177) bendir t.d. á að í þýðingum Sveinbjarnar Egilssonar á Hómerskviðum verði sú þróun að í elstu (skóla)þýðingunum á Illíonskviðu úr Bessastaðaskóla noti Sveinbjörn „að jafnaði“ *sá/sú/það* sem greini en að í síðari þýðingum á Ódysseifskviðu (útg. 1829–1840) fari hann „hins vegar öðrum þræði að nota *hinn, hin, hið* og smáeykur þá notkun, unz hún er alger að kalla í síðustu bókunum“.

Pegar komið er í Lærða skólann í Reykjavík er ljóst af skólaritgerðum frá 1847–1848 að nemendur hafa lagt sig fram um að nota *hinn* en ekki *sá* þótt síðarnefnda greininum bregði fyrir. Leiðréttingar kennara á *sá* sem greini ná a.m.k. aftur til ársins 1852.¹¹

- (4) a. Svo er að athuga þær útvortis orsakir, sem geta hindrað þann góða ásetning. Það getur svo margt, sem maður ekki bjóst við, hindrað framkvæmd hins góða ásetnings. (L-1852, 3. bekkur)
- b. Fari maðurinn að komast að raun um, að (þessi) trú hans er rangfærð orðin, en geti þó ekki að skilið það rjetta og ranga, þá er hætt við, að ... (L-1852, 4. bekkur)

Eins og sést í áframhaldi dæmisins í (4a) gat nemandinn notað *sá* og *hinn* með sama nafnliðnum. Þetta er því mjög skýrt dæmi um ofurtóka (e. *super token*) þar sem málnotandi beitir fyrir sig ólíkum afbrigðum tiltekinnar málbreytu með stuttu millibili. Sýnishorn af leiðréttingu á *sá* sést á Mynd 4.

Mynd 4. Undirstrikun kennara á ákv. gr. *sá* í texta nemanda, sbr. (4b).

¹⁰ Um þetta atriði segir: „Übrigens wird *hinn* als bestimmter Artikel vor Adjectiven in der Volkssprache nicht gebraucht; der neuisländische bestimmte Artikel ist in diesem Falle das Pron. demonstr. *sá*.“

¹¹ Í fyrra dæminu er þreföld undirstrikun í bæði skiptin.

Tvöföld ákveðni, alls fimm dæmi í fjórum ritgerðum, var flokkuð sem laus greinir:

- (5) hirðuleysi og kæruleysi í orðum eru opt ávextir af annarskonar óráðvendni manna og eins og skuggsjá hins innra mannsins (BPÓ-1893:337)

Önnur dæmi voru *hið andlega uppeldið*, *hið andlega miðið*, *hið harða landið* og *hin síðustu árin*. Sama fyrirbrigði bregður fyrir hjá Halldóri Kr. Friðrikssyni (1861), t.d. *hinar sömu beygingarendingarnar* (1861:31), í *hinni fornu tungunni* (1861:36) og *hin styttri endingin* (1861:38), þar sem *hinn* er alls staðar greinir, ekki ábendingarfornafn. Tvöföld ákveðni af þessu tagi er eitt þeirra atriða sem greinir skandinavísku málin að og hefur jafnan verið talin ótæk í íslensku (sbr. t.d. Höskuld Þráinsson 2007:109–117 og tilv. þar).

Ef við könnum nú hvernig nemendum gekk að „bæla niður“ ákv. gr. *sá* í máli sínu (sbr. ummæli Björns M. Ólsens) vekur lágt hlutfall *sá* strax athygli, sbr. *Töflu 5*.

	HINN	SÁ	%SÁ
TÍMABIL			
1852–1880 (HKF einn)	213	16	7,0%
1881–1895 (HKF o.fl.)	216	11	4,8%
1896–1906 (eftir HKF)	105	30	22,2%
ÚTSKRIFTAREINKUNN			
Há (ág.–1. einkunn)	339	25	6,9%
Lág (2.–3. einkunn)	132	25	15,9%
Útskrifaðist ekki	63	7	10,0%
BEKKUR			
1.–3. bekkur	123	23	15,8%
4.–6. bekkur	388	34	8,1%
TEGUND LIÐAR			
Greinir–lo.–no.	312	23	6,9%
Greinir–lo.	222	34	13,3%

Tafla 5. Notkun lausa greinisins *hinn/sá* eftir fjórum breytum.

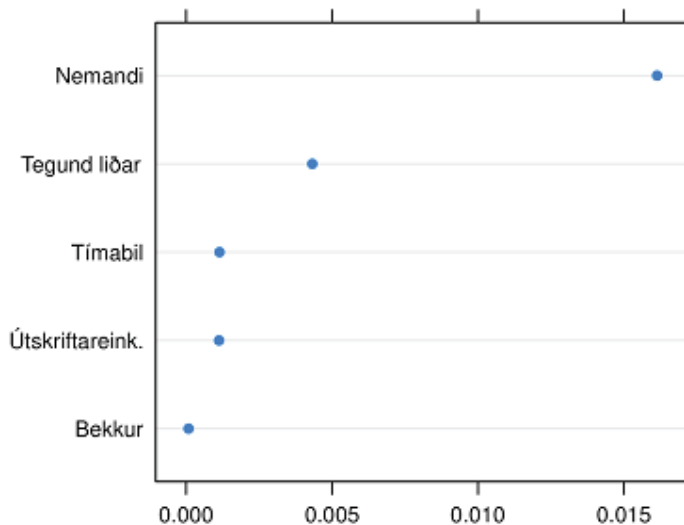
Til þess að vega þátt skýribreytnanna voru gögnin sett inn í fyrrnefnt líkan sem föst áhrif, auk slembiáhrifa fyrir einstakling. Breytan bekkur reyndist ómarktæk og bætti líkanið ekki og því var henni sleppt.

SLEMBIÞÁHRIF	DREIFNI	STAÐAL- FRÁVIK	TILVIK	HÓPAR	
1 Einstaklingur (skurðpunktur)	1,152	1,073	591	137	
		ÁÆTL.			
FÖST ÁHRIF (Skurðpunktur)	-3,2669101	STAÐAL- SKEKKJA	Z-GILDI	P-GILDI	MARK- TÆKT
Tímabil: 1881–1895	0,0004698	0,5300681	0,001	0,99929	
Tímabil: 1896–1906	1,9422893	0,5075734	3,827	0,00013	***
Útskriftareinkunn: 2.–3.	1,149536	0,4339169	2,649	0,00807	**
Útskriftareinkunn: Engin	0,3083309	0,6193168	0,498	0,61859	
Teg. liðar: Gr.–lo.–no.	-0,767499	0,3342623	-2,296	0,02167	*

Tafla 6. Slembiáhrif og föst áhrif á notkun lausa greinisins.

Aukningin 1896–1906 reyndist vera marktæk og sömuleiðis að hlutfall *sá* væri hærra meðal nemenda með lága einkunn en háa. Þá var hlutfallið marktækt lægra ef *sá* stóð með lýsingarorðseinkunnum (sbr. (4a)) en ef lo. var notað sérstætt (sbr. (4b)) sem vekur þá spurningu hvort þessi mynstur hafi e.t.v. haft ólíka fótfestu í (mæltu) máli nemendanna. Var laus greinir með lýsingarorðseinkunnum (gr.–lo.–no.). e.t.v. að meira leyti tillært fyrirbrigði en með sérstæðum lýsingarorðum (gr.–lo.)?

Slembiskógargreining á breytunum öllum leiðir í ljós að fyrir utan þátt einstaklingsins hefur tegund liðar mest vægi en þar á eftir koma breyturnar tímabil og útskriftareinkunn, sbr. *Mynd 5*. Þessar skýri-breytur hafa því marktæk áhrif á dreifingu lausa greinisins *hinn/sá* en bekkjarbreytan, hliðstætt stöðu sagnar hér á undan en ólíkt fn. *maður*, reynist ekkert vægi hafa.

Mynd 5. Vægi breytna innbyrðis fyrir *hin/sá*, skv. slembiskógargreiningu (skilyrt vægi).

4.5 Umræða

Hlutfallsleg tíðni þeirra afbrigða, sem amast var við, er almennt til-
tölulega lág í skólaverkefnum sem hefur óhjákvæmilega þær afleið-
ingar að áhrif skýribreytnanna, enda þótt þau séu marktæk, eru yfirleitt
fremur væg. Eftir sem áður er afar markvert að námsbreyturnar, út-
skriftareinkunn og/eða bekkur, skuli hafa mælanleg og skýr áhrif á
það hvort viðurkennt málafbrigði var valið. Þetta er því mikilvæg
röksemd með þeirri tilgátu að skólinn hafi verið áhrifamikið afl í að
hrinda málstöðlun í framkvæmd. Jafnvel með lausa greininum, sem
skýrt er tekið fram í öðrum heimildum að sé *sá* í mæltu máli, er það
afbrigði sem málstaðallinn fyrirskipaði, *hin*, í miklum meirihluta.

Einnig er líklegt að ritgerðarefnin, sem oft höfðu almenna skír-
skotun og/eða vísuðu til álits nemenda, ýti í vissum skilningi undir að
nemendur noti fn. *maður* í ritgerðum sínum. Því er merkilegt að svo
fáir nemendur noti fornafrnið sem raun ber vitni og að a.m.k. undir
lok tímabilsins komi þar fram skýr munur á 1.–3. og 4.–6. bekk. Með
lausa greininum og stöðu sagnar var það hins vegar útskriftareinkunn,

ekki bekkur, sem reyndist hafa forspárgildi. Ég tel líklegast að gögnin séu einfaldlega of gisin til þess að báðar þessar skýribreytur komi út sem marktækar með breytunum þremur og munu frekari rannsóknir vonandi geta varpað skýrara ljósi á það atriði. Auk þess er ekki ósennilegt að námsbreyturnar hafi að hluta til samverkandi áhrif, a.m.k. er varðar þá sem ekki útskrifuðust sem yfirleitt voru ekki komnir í 4.–6. bekk.

Í rannsóknum á málnotkun þar sem („ytri“) félagslegir þættir eru settir í miðið er afskaplega mikilvægt að tekið sé tillit til („innri“) formgerðarlegra/mállegra þátta. Með því að taka mállega þætti með inn í tölfræðilegt líkan var mögulegt að meta áhrif félagslegu þáttanna á mun nákvæmari hátt en ella. Það er þá jafnframt forvitnileg niðurstaða að bæði með lausum greini og stöðu sagnar höfðu formgerðarlegu þættirnir meiri áhrif á val afbrigðis en aðrir þættir, að einstaklingnum frátöldum (sbr. S2/S3). Annað atriði, sem ekki var fjallað um hér, er sú hugmynd að misauðvelt sé að hafa áhrif á ólík svið málfræðinnar (sjá t.d. Anton Karl Ingason o.fl. 2013, Heimi F. Viðarsson 2014). Þannig er fn. *maður* og lausi greinirinn hvort tveggja skýrt bundið við tiltekin orð en staða sagnar er minna hlutbundin og tengist orðaröð. Þetta kann að vera skýring á býsna háu hlutfalli S3 meðal nemenda samanborið við hinar breytur tvær.

5 Lokaorð

Málstýring innan Lærða skólans í Reykjavík var víðtæk og náði til ólíkra sviða, svo sem staf- og greinarmerkjasetningar, orðaforða, setninga- og beygingafræðilegra þátta o.fl. Hún virðist enn fremur hafa borið töluverðan árangur. Fyrir þessu hafa verið færð rök sem byggjast á völdum óviðurkenndum atriðum (fn. *maður*, sögn í þriðja sæti, lausa gr. *sá*) sem nemendur notuðu almennt lítið í ritgerðum sínum en að því leyti sem þeir notuðu þau var hægt að benda á fylgni við námsframvindu (verið skemur í námi) og/eða námsárangur (hlotið lægri útskriftareinkunn). Hér hafa því verið færð ítarlegri rök en að aðeins hafi verið bent á lækun á tíðni í kjölfar neikvæðrar málfræðilegrar umræðu (sbr. aðferðafræðilega gagnrýni Hinrichs o.fl. 2015).

Ekki er sjálfgefið að niðurstöðurnar megi heimfæra á málstýringu almennt því að hafa verður í huga að skólaritgerðir eru um margt sérstæður vitnisburður um málnotkun. Í raun má segja að það menningarlega auðmagn sem felst í að tileinka sér viðurkennda málnotkun

(sbr. Bourdieu 1991) sæti hér „verðbólguáhrifum“ vegna þess að umfram „markaðsvirðið“ voru ritgerðir nemendanna um leið hluti námsmats.

Enda þótt beitt hafi verið nýjustu tækni í tölfræðilegri úrvinnslu til þess að ná sem mestu út úr gögnunum er augljóst að útgefið úrval skólaritgerðanna er bæði of smátt og gisið til þess að þessa málheimild sé hægt að fullnýta til rannsókna að svo stöddu. Það er því ósk mín að í nánustu framtíð verði unnt að bæta fleiri ritgerðum við þetta einstaka safn og einnig er vonandi að greinin hafi aukið áhuga annarra á að rannsaka ritgerðirnar nánar.

Heimildir

- Anderwald, Lieselotte. 2014. Measuring the success of prescriptivism: quantitative grammaticography, corpus linguistics and the progressive passive. *English Language and Linguistics* 18.1:1–21.
- Anthony, Laurence. 2012. *AntConc* (útg. 3.2.2). Tókýó: Waseda University. <http://www.antlab.sci.waseda.ac.jp>
- Anton Karl Ingason. 2016. *Realizing Morphemes in the Icelandic Noun Phrase*. Doktorsritgerð, Háskóli Pennsylvaníu.
- Anton Karl Ingason, Julie Anne Legate og Charles Yang. 2013. The Evolutionary Trajectory of the Icelandic New Passive. *U. Penn Working Papers in Linguistics* 19.2:91–100.
- Auer, Anita. 2009. *The Subjunctive in the Age of Prescriptivism: English and German Developments During the Eighteenth Century*. Palgrave Studies in Language History and Language Change. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Árni Thorsteinsson. 1946. Á við og dreif. Í: Ármann Kristinsson og Friðrik Sigurbjörnsson (ritstj.). *Minningar úr Menntaskóla*, bls. 77–88. Reykjavík: Ármann Kristinsson.
- Ásgrímur Angantýsson. 2011. *The Syntax of Embedded Clauses in Icelandic and Related Languages*. Reykjavík: Hugvísindastofnun.
- Bates, Douglas, Martin Maechler, Ben Bolker og Steve Walker. 2015. Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software* 67.1:1–48.
- Bjarni Jónsson. 1893. *Íslensk málsgreinafræði*. Reykjavík: Prentsmiðja Ísafoldar.
- Björn Magnússon Ólsen. 1882. Zur neuisländischen Grammatik. *Germania: Vierteljahrsschrift für deutsche Alterthumskunde* 27:257–287.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. John B. Thompson (ritstj.). Cambridge: Polity Press.
- Bragi Þorgrímur Ólafsson. 2004. *Landsins útvöldu synir: Ritgerðir skólapilta Lærða skólans í íslenskum stíl 1846–1904*. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenn- ingar 7. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

- Deumert, Ana. 2003. Bringing speakers back in? Epistemological reflections on speaker-oriented explanations of language change. *Language Sciences* 25.1:15–76.
- Finnbogi Guðmundsson. 1960. *Hómersþýðingar Sveinbjarnar Egilssonar*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Gries, Stefan Th. 2015. The most under-used statistical method in corpus linguistics: multi-level (and mixed-effects) models. *Corpora* 10.1:95–125.
- Gussenhoven, C.H.M. 1987. Norm en variatie in het Standaard Engels. Í: J. de Rooij (ritstj.). *Variatie en Norm in de Standaardtaal*, bls. 13–33. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1857. *Dönsk málfræði*. Kaupmannahöfn: Egill Jónsson / Louis Klein.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1859. *Íslenzkar rjettritunarreglur*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafjelag.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1861. *Íslenzk málmyndalýsing*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafelag.
- Heimir van der Feest Viðarsson. 2014. Þáttur málstöðlunar í afstöðu sagnar til neitunar í 19. aldar íslensku: „málgreinir, sem mjer fannst eitthvert danskt óbragð að“. *Orð og tunga* 16:1–24.
- Heimir van der Feest Viðarsson. 2016. The Syntax of Others: ‘Un-Icelandic’ Verb Placement in 19th- and Early 20th-Century Icelandic. Í: Ingrid Tieken-Boon van Ostade og Carol Percy (ritstj.). *Prescription and Tradition in Language: Establishing Standards across Time and Space*, bls. 152–167. Multilingual Matters 165. Bristol / Blue Ridge Summit: Multilingual Matters.
- Hilmarrson-Dunn, Amanda og Ari Páll Kristinsson. 2010. The language situation in Iceland. *Current Issues in Language Planning* 11.3:207–276.
- Hinrichs, Lars, Benedikt Szmrecsanyi og Axel Bohmann. 2015. Which-hunting and the Standard English relative clause. *Language* 91.4:806–836.
- Hrafn Loftsson og Anton Karl Ingason. 2013. IceNLP [12.07]. Natural Language Processing (NLP) toolkit for analyzing and processing Icelandic text. <http://sourceforge.net/projects/icenlp>
- Hrafnhildur Ragnarsdóttir og Sven Strömqvist. 2005. The development of generic *maður/man* for the construction of discourse stance in Icelandic and Swedish. *Journal of Pragmatics* 37:143–155.
- Höskuldur Thráinsson [= Þráinsson]. 2007. *The Syntax of Icelandic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jóhannes Bjarni Sigtryggsson. 2003. Hrein tunga. Í: Jón Yngvi Jóhannsson, Kolbeinn Óttarsson Proppé og Sverrir Jakobsson (ritstj.). *Þjóðerni í þúsund ár?* bls. 91–103. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit*. Rit Íslenskrar málnefndar 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Kjartan Ottósson [= Kjartan G. Ottósson]. 2003. Heimenorsk innverknad på islandsk språk i mellomalderen, særleg i morfologien. Í: Kristján Árnason

- (ritstj.). *Útnorður: West Nordic Standardisation and Variation*, bls. 111–152. Reykjavík: Institute of Linguistics / University of Iceland Press.
- Kristján Árnason. 2003. Language Planning and the Structure of Icelandic. Í: Kristján Árnason (ritstj.). *Útnorður: West Nordic Standardisation and Variation*, bls. 193–218. Reykjavík: Institute of Linguistics / University of Iceland Press.
- Kusters, Wouter. 2003. *Linguistic Complexity: The Influence of Social Change on Verbal Inflection*. LOT 77. Utrecht: LOT.
- McEnery, Tony og Andrew Hardie. 2012. *Stoðsíða Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://corpora.lancs.ac.uk/clmtp/2-stat.php> og <http://ucrel.lancs.ac.uk/llwizard.html>
- Pfaff, Alexander Peter. 2015. *Adjectival and Genitival Modification in Definite Noun Phrases in Icelandic: A Tale of Outsiders and Inside Jobs*. Tromsø: University of Tromsø.
- Poplack, Shana og Nathalie Dion. 2009. Prescription vs. praxis: the evolution of future temporal reference in French. *Language* 85.3:557–587.
- R Core Team. 2016. *R: A language and environment for statistical computing*. Vín: R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org>
- Rask, Erasmus Christian. 1818. *Anvisning till Isländskan eller Nordiska Fornspråket: Från Danskän öfversatt och omarbetad af Författeren*. Stokkhólmur: A. Wiborgs förlag.
- Strobl, Carolin, Anne-Laure Boulesteix, Thomas Kneib, Thomas Augustin og Achim Zeileis. 2008. Conditional Variable Importance for Random Forests. *BMC Bioinformatics* 9:307.
- Tagliamonte, Sali A. og R. Harald Baayen. 2012. Models, forests, and trees of York English: *Was/were* variation as a case study for statistical practice. *Language Variation and Change* 24.2:135–178.
- Vandenbussche, Wim. 2007. Shared Standardization Factors in the History of Sixteen Germanic Languages. Í: Christian Fandrych og Reinier Salverda (ritstj.). *Standard, Variation und Sprachwandel in germanischen Sprachen. Standard, Variation and Language Change in Germanic Languages*, bls. 25–36. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Textasöfn

- BPÓ = *Landsins útvöldu synir: Ritgerðir skólapilta Lærða skólans í íslenskum stíl 1846–1904*. Útg. Bragi Þorgrímur Ólafsson (2004). Rafrænn texti.
- L[eiðréttingar] = Þjóðskjalasafn Íslands – Skjalasafn Menntaskólans í Reykjavík. M.R. skrifleg próf 1847–1848, 1852, 1860, 1870, 1875, 1882, 1890.

Lykilorð

málstöðlun, tilbrigði, félagsmálfræði, setningafræði

Keywords

standardisation, variation, sociolinguistics, syntax

Abstract

The Reykjavík Grammar School (1846–1904) has been widely regarded as a primary force in the implementation of standard language norms in Iceland. The present article attempts to test this hypothesis in a selection of 189 student essays from the grammar school, including a survey of the teachers' corrections. Three linguistic variables were selected, both known from the prescriptivist tradition and corrected in the essays: 1) the generic pronoun *maður*, 2) the finite verb in third (V3) rather than second position (V2), 3) the definite article *sá* vs. *hinn*.

Based on a series of statistical tools, a log-likelihood test for the generic pronoun, generalised linear mixed-effects models and conditional random forests for verb placement and the definite article, it is argued that the use of non-standard variants correlates significantly with progression of study (grades 1–3 vs. 4–6) and/or graduation score (low vs. high). The small corpus size prevented an analysis along the lines of Hinrichs et al. (2015), who recommend testing whether the (non-)use of one stigmatised variant also correlates with the (non-)use of other stigmatised variants. Here, the educative variables arguably fulfil a similar function, independently from observing frequency decrease over time. The results thus suggest that prescriptive efforts were, indeed, quite successful.

Heimir van der Feest Viðarsson
Háskóla Íslands / Utrecht University
Doktorsnemi í íslenskri málfræði við HÍ
hfo3@hi.is